

Лілія Козел

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ БЕЗБАЛЬНОГО ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті представлено аналіз теоретичних та практичних аспектів безбального оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів. Висвітлено особливості діяльності вчителя при застосуванні безбального оцінювання. Виділено завдання такого оцінювання та його впровадження в навчально-виховний процес. Охарактеризовано найбільш поширені способи та методи безбального оцінювання результатів навчання молодших школярів. Визначено, що ключовою умовою ефективного застосування вчителем безбального оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів є належний рівень його готовності до означеного виду діяльності, розробка цілей, змісту, форм і методів такої підготовки.

Ключові слова: оцінювання, оцінка, бал, безбальне оцінювання/

Успішність навчальних досягнень учнів у значній мірі забезпечує контрольню-оцінювальна діяльність. Адже за умови її ефективної організації своєчасно виявляються успіхи та прогалини в знаннях і вміннях, окреслюються результати індивідуалізації та диференціації навчання, а також учителі та батьки отримують інформацію про хід навчально-пізнавальної діяльності школярів. Саме тому в початковій школі проблема оцінювальної діяльності є надзвичайно актуальною. Від правильного підходу до неї значною мірою залежить успішність учнів, навчальна дисципліна, ставлення до класних і домашніх завдань, формування інтересу до предмета, а також виховання таких важливих якостей особистості, як самостійність, ініціатива, працьовитість та ін. Разом з тим існуюча бальна система оцінювання не в повній мірі забезпечує всебічний розвиток особистості. Так як будь-яка оцінка, а особливо – оцінка навчальних досягнень, впливає на психічний стан учня, створюючи емоційний комфорт чи дискомфорт. Організація навчально-виховного процесу на засадах особистісно орієнтованого підходу вимагає змін в оцінюванні навчальної діяльності школярів. Воно має спрямовуватися на підтримку дитини й ґрунтуватися на позитивних засадах, враховувати рівень досягнень учня, а не ступінь його невдач і прорахунків. Значним потенціалом для реалізації особистісно орієнтованого підходу володіє безбальне оцінювання навчальних досягнень. Разом з тим теорія та практика початкової освіти свідчить про недостатність розуміння його ролі й особливостей використання вчителями початкових класів. Тому

актуальною проблемою педагогів є формування готовності до безбального оцінювання молодших школярів.

Однак, багатьма учителями й батьками безбальне оцінювання навчальних досягнень учнів сприймається негативно через недостатню проінформованість про значення цієї категорії. Така ситуація залишатиметься до тих пір, поки вчитель не оволодіє реальною технологією – інструментом організації безбального оцінювання. Для цього необхідно змінити процедуру контрольно-оцінних дій, організувати їх як спільну діяльність учителя й учнів, поступово віддаючи ініціативу оцінювання дітям.

Різні аспекти контрольно-оцінної діяльності вчителів початкових класів представлені в дослідженнях як вітчизняних так і зарубіжних науковців. Зокрема: розвиток внутрішніх мотивів формування навчальних дій контролю й оцінки (Д. Ельконін, В. Давидов, Г. Цукерман); критерії та норми оцінювання на загальнопедагогічному рівні (А. Алексюк, С. Сухорський, М. Ярмаченко); принципи оцінювання та вимоги до його здійснення (Ю. Бабанський, Є. Перовський, Г. Щукіна); зміст функцій і завдання оцінювання (К. Делікатний, О. Савченко, В. Сухомлинський); сутність вербальної оцінки (В. Крутецький, П. Підкасистий); самоконтроль і самооцінка (О. Леонтьєв, А. Ліпкіна); контрольно-оцінювальна діяльність учителя (Ш. Амонашвілі, Л. Божович, В. Давидова).

Разом з тим аналіз теорії та практики навчання молодших школярів свідчить про необхідність систематизації наукових положень і подальшої розробки методики безбального оцінювання.

Мета статті полягає в аналізі особливостей діяльності вчителя початкових класів при застосуванні безбального оцінювання навчальних досягнень молодших школярів.

У 2011 році Міністерством освіти введено єдину систему критеріїв оцінювання навчальних досягнень. На сьогоднішньому етапі продовжується їх розробка й конкретизація для конкретних навчальних дисциплін. Однак із введенням компетентнісного підходу до стандарту початкової освіти виникають певні труднощі у визначенні оцінювальних критеріїв. Оскільки «компетенція – це знання і досвід у тій чи іншій сфері, то основу оцінювання складатимуть знання, вміння й навички, які поглиблюються з досвідом і практичною діяльністю» [6, с. 18]. Дидакти зазначають, що, з одного боку, учителю пропонується оцінювати рівень компетенції, який не зводиться ні до знань, ні до навичок, а з іншого – «об'єктом оцінювання навчальних досягнень учнів є знання, вміння та навички, досвід творчої діяльності учнів» [5, с. 5]. Потрібно відзначити, що розроблені в 2011 році критерії оцінювання не вирішують ці суперечності. У Положенні про оцінювання зазначено, що «Критерії... встановлюють відповідність між вимогами до знань, умінь і навичок учнів та показником оцінки в балах відповідно до рівнів навчальних досягнень» [5, с. 7]. Крім

того, сьогодні, як і раніше, основною традиційною системою контролю за ефективністю залишається бальна оцінка як основний показник навчальних досягнень учнів. Однак цей спосіб не завжди є достовірним і надійним свідченням розвитку ключових компетентностей школярів. Крім того, як уже зазначалося, він часто виступає травмуючим фактором для школярів.

Стає очевидним той факт, що педагог на сучасному етапі розвитку освіти має бути готовим до інноваційних змін у процесі навчання та впроваджувати в практику нові більш ефективні та результативні способи оцінювання. Значний потенціал у вирішенні проблеми контрольної-оцінних дій навчальних досягнень учнів має безбальна система оцінювання. Її застосування спрямоване на формування в учнів само- та взаємооцінки, само- та взаємоконтролю, вироблення самостійності, об'єктивності в контрольній-оцінювальній діяльності, уміння помічати недоліки в своїх знаннях та вміннях і шукати способи їх подолання.

Готовність учителя початкових класів до інноваційних змін в оцінюванні навчальних досягнень учнів є важливою умовою розвитку його професіоналізму. Оволодіння педагогом новими видами, методами та прийомами оцінювання – це шлях до гуманізації освітньо-виховного процесу та індивідуалізації особистості учнів. Такий шлях передбачає відмову від стереотипів та штампів в оцінюванні навчальних досягнень учнів і визнання потреб, можливостей дитини оцінювати себе. Тому в перші роки навчання важливим завданням для педагога постає формування основ рефлексії в школярів. Рефлексія – це звернення людиною своєї свідомості на своє (чи чуже) мислення та поведінку, на набуті знання й вчинки, розуміння та аналіз своїх думок, почуттів і мотивів. Рефлексія – це спрямування свідомості на себе [8]. Тобто, можна говорити про розвиток умінь аналізувати та оцінювати свою діяльність. Дитина, яка не вміє оцінювати свої навчальні можливості, не може стати справжнім суб'єктом, господарем своїх інтелектуальних багатств і тому має потребу в керівництві, контролі та оцінці вчителя. С. Чупахіна особливо в першому класі оцінює діяльність педагога пов'язує саме з розвитком самооцінки дитини. Важливим чинником на перших етапах розвитку здатності до самооцінювання є оцінні судження інших людей, значущих для дитини, особливо оцінна діяльність авторитетної для неї особи – учителя [10, с. 186]. Відзначимо значимість для формування здатності самооцінювання позитивних суджень учителя, які стимулюють впевненість дитини у своїх силах і надихають на успіх.

Безбальне оцінювання в діяльності вчителя початкових класів орієнтується на індивідуальні досягнення учнів; ґрунтується на позитивному принципі, що передбачає врахування рівня успіхів учня, а не ступеня його невдач; більш широке використання вербальних оцінок, портфоліо, рейтингової системи, тестування, самооцінки та взаємооцінки; формування нових відносин між учителем й учнями [7]. При безбальному

оцінюванні вчитель має оцінювати також зусилля, які вклав учень у навчальну працю. Це можливо за допомогою словесних схвалень («чудово», «молодець», «так», «правильно», «добре», «гарно постарався»), невербальних засобів (посмішка, легкі дотики, заохочувальні жести), а також колективної оцінки (призи, оплески, поздоровлення, нагороди).

У дошкільному віці в дітей формується виключно позитивне уявлення про себе. Під впливом різноманітних чинників шкільного життя ці уявлення піддаються серйозному випробовуванню. Навчання, як правило, буває пов'язане з помилками й невдачами, а отже, й з не завжди бажаними результатами та їх оцінкою. Молодший школяр прагне утвердитись у новій ролі, шукає опори в ставленні до себе оточуючих, особливо вчителя, бажаючи, щоб він помітив та оцінив її позитивні якості. Тому оцінка здатна викликати в учня різні переживання: радість, емоційне задоволення успіхом, сором за невдачу, внутрішній протест проти осуду. Вона не повинна бути владою дорослого над дитиною й не викликати страх учня перед батьками. Поруч з цим не виступати засобом заохочення й торгів як у школі, так і вдома. Часто оцінка здатна виражати ставлення вчителя до навчальних досягнень учнів, у той же час, дитина має йти до школи не тільки за знаннями, а й за задоволенням від пізнання світу. Важливим завданням педагога є прослідкувати за тим, щоб оцінка не стала мотивом для змагання учнів у класі, що може спричинити заздрість та сварки, пригноблення або чванливість. Особливо це стосується першокласників, які особливо емоційно переживають оцінку своєї діяльності.

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки від 21.08.2013 № 1222 «Про затвердження орієнтовних вимог оцінювання навчальних досягнень учнів із базових дисциплін у системі загальної середньої освіти» оцінювання навчальних досягнень учнів здійснюється вербально: у 1 класі з усіх предметів інваріантної складової; у 2–4 класах з предметів інваріантної складової: «Сходінки до інформатики», «Музичне мистецтво», «Образотворче мистецтво», інтегрованого курсу «Мистецтво», «Основи здоров'я», «Фізична культура». При оцінюванні знань, умінь і навичок учнів 2 класу (I семестр) за рішенням педагогічної ради замість балів використовуються словесні (вербальні) оцінки [3]. Суть безбального оцінювання полягає в тому, що при оцінюванні знань і вмінь немає кількісних показників (балів), але є якісні (словесні, вербальні) показники.

Упровадження системи безбального оцінювання висуває досить високі вимоги до оцінювальної компетенції учителів початкової школи. Кожен з них зобов'язаний не тільки вміти характеризувати предметні результати, що включають у себе крім знань ще й способи дії з цими знаннями, але й вміти оцінювати при проведенні поточних робіт динаміку оволодіння кожним учнем метапредметними результатами, а також формувати в школярів навички само- та взаємооцінки. Т. Лораман розглядає процес розвитку оцінювальної компетенції як послідовність цілеспрямованих дій, які розділені на ряд послідовних і взаємопов'язаних етапів:

знання нормативних документів і базових понять; орієнтація на основні дидактико-методичні вимоги щодо ефективності оцінювальної діяльності; здатність педагога до використання різних підходів щодо оцінювання навчальних досягнень; готовність до постійного саморозвитку в процесі професійної діяльності, зокрема в оцінювальній [11, с. 19].

Навчання, у якому відсутні оціночні компоненти, позбавлене внутрішньої мотивуючої та спрямовуючої основи. Розвиваючи в учнів здатність до оцінки своїх результатів учитель має навчити аналізувати, формулювати судження про себе, розуміти й уміти пояснювати твердження: «це я вже вмю й знаю», «цього я зовсім не знаю, треба дізнатися», «це я трохи знаю, але треба ще розібратися». З цих кроків починається самостійність молодших школярів, перехід від простого старанного учня до такого, що постійно самовдосконалюється, уміє вчитися [1, с. 87]. Тому одним з основних завдань у педагогічній діяльності класовода є послідовне, систематичне ведення роботи із формування в учнів власного «інструменту» для контролю та оцінки своїх знань і вмінь, навчання дітей оцінюванню результатів своєї навчальної діяльності. Однак, щоб таке оцінювання було ефективним, педагог має окреслити шляхи досягнення мети оцінювання без балів на основі певних принципів, правил, засобів, методів, форм та інструментів, розроблених для здійснення змістовної, якісної оцінки навчальних дій і навчальних результатів молодших школярів.

Діяльність учителя при застосуванні безбального оцінювання навчальних досягнень учнів включає організацію процесу засвоєння знань шляхом структурування навчального матеріалу у вигляді послідовності задач, пов'язаних логічним ланцюжком: «переміщуючись» від однієї задачі до іншої, учень включається в активний процес самостійного здобування знань, зафіксованого в навчальних планах і програмах. При цьому перелік задач досить широкий: від найпростіших, які вимагають елементарних пізнавальних зусиль учня до дослідницьких задач підвищеного ступеню складності, які вимагають серйозних інтелектуальних затрат і довготривалого часу для їх вирішення [4, с. 71]. Важливим у задачному підході є формування самооцінки та уміння правильно оцінити свої сили для вибору завдань, корекції, планування подальших дій. Ці характеристики набуваються при змістовному повному оцінюванні виконаних завдань, коли учень бачить перед собою картину своїх знань, умінь, завдяки чому був досягнутий кращий результат, а над чим потрібно ще працювати.

Тенденція до більш адекватного дитячого самооцінювання при вирішенні навчальних завдань формується на початку навчання в 1 класі. Діти, у яких самооцінка завищена або занижена, особливо потребують учительського варіанту безбальної оцінки з розгорнутим, змістовним поясненням. Від того, на скільки об'єктивною й чіткою вона буде, залежить уміння учня аналізувати себе та формування його об'єктивної

самооцінки. Однією з умов формування навичок самооцінювання є те, що учень спочатку сам має оцінити свою роботу, а потім – однокласники або вчитель. Таким чином, внутрішня самооцінка повинна передувати зовнішній. Це дозволить дитині побачити, що будь-яка навчальна робота виконується, в першу чергу, для себе, а не для вчителя. Дотримання вказаної послідовності оцінювання допоможе в майбутньому сформувати в учнів ціннісне ставлення до процесу й результату навчальної роботи [3].

Важливим завданням при безбальному оцінюванні є навчати школярів аналізувати та оцінювати не тільки свою діяльність, а й однокласників, розвивати навички обґрунтовувати та пояснювати свою позицію відносно того чи іншого учня. Не допускати приниження одних школярів іншими через недосконало або неправильно виконане завдання. Педагог має привчати вихованців у першу чергу помічати в роботі товаришів позитивне, навіть якщо його, на перший погляд, немає. І навпаки, не висміювати й не критикувати учня, якому не вдалося впоратися із завданням. Неоцінений вклад учителя в умінні побудувати навчальний процес в системі безбального оцінювання так, щоб самі учні, помічаючи невдачі однокласників, допомагали одне одному в пошуку шляхів їх подолання [4, с. 32]. Корисно під час оцінювання завдання самим учнем та вчителем залучати клас або окремих учнів з їх змістовним поясненням (сусіда по парті, відповідального за певний предмет, учня, який швидше впорався або найкомпетентніший у даному виді роботи).

У процесі контрольної діяльності при безбальному оцінюванні учитель має використовувати як усні, так і письмові оцінні судження, які характеризують процес навчання та відображають кількісний і якісний результати процесу навчання: ступінь засвоєння знань і вмінь з навчальних предметів та рівень розвитку учнів. Поруч з цим не допустимо вживати «замінників» бальної системи: «зірочок», «зайчиків», «черепашок» і т.п. Оцінюючи учнів без використання оцінок-позначок використовуються такі засоби, які, з одного боку, дозволяють зафіксувати індивідуальне просування кожної дитини, з іншого боку, не провокують учителя на порівняння дітей між собою, ранжування учнів за рівнем їх успішності. Це можуть бути умовні шкали, на яких фіксується результат виконаної роботи за певним критерієм, різні форми графіків, таблиць, «Листів індивідуальних досягнень», у яких зазначаються рівні навчальних досягнень учня по безлічі параметрів. Усі ці форми фіксації оцінювання є особистим надбанням дитини та її батьків. Учитель не повинен робити їх предметом порівняння. Неприпустимо, наприклад, вивішувати в класі так звані «Екран успішності». Оцінки не повинні ставати причиною покарання або заохочення дитини ні з боку вчителя, ні з боку батьків.

Оцінюючи навчальні досягнення школярів учитель слідкує за тим, щоб самооцінка учня передувала оцінці педагога. Розбіжність цих двох оцінок стає предметом обговорення [9, с. 23]. Цей етап досить добре прослідковується під час використання «Чарівної лінійки», коли дитина,

після того, як виконала завдання спочатку ставить на шкалі свою позначку, а потім – учитель свою, виходячи із того, як виконана робота. Якщо позначки не співпадають – педагог разом із школярем аналізують роботу й вияснюють, чому учительська стоїть вище або нижче. Якщо дитяча самооцінка була завищена, шукають шляхи, як досягнути того, щоб результат наступного разу був кращий. Ні в якому разі класовод не має критикувати дитину, якщо завдання виконане не на належному рівні.

У народі кажуть: «Найкращий учитель – похвала». Тому при невдачах педагог має підбадьорити учня, указати на позитивні сторони й допомогти йому самому зрозуміти, що необхідно для того, щоб результат був вищим. Для цього може використовувати фрази: «У тебе вийшло краще, ніж раніше, однак...», «Ти гарно постарався, проте...», «Якщо ти ще трішки постарася – буде краще», «Не хвилюйся, правильний шлях, потрібно лише...», «Щоб результат був кращим потрібно...». Крім того, учитель сам може пропонувати учню пояснити результат виконаної роботи та вказати, що потрібно для того, щоб наступного разу позначка (наприклад, на «Чарівній лінієчці» або шкалі оцінювання) стояла вище.

Ефективним прийомом безбального оцінювання діяльності й особистості молодшого школяра є «добрі слова» або «компліменти». Цей прийом добре відомий і широко використовується вчителям початкової школи. Комплімент викликає в дитини радість, гордість за свої успіхи, формує в школяра впевненість у собі. Ця важлива якість сприяє учневі ставити перед собою більш високі цілі, стимулює до самореалізації, допомагає йому успішно вчитися. При цьому похвала вчителя повинна бути заслуженою й пропорційна досягненням дитини.

Однак, для того, щоб вище перераховані вміння й навички були сформовані, учитель має навчити дитину бачити, розуміти, аналізувати та оцінювати свої можливості, уміти помічати помилки та шукати прогалини або бар'єри на шляху до виконання завдання чи досягнення мети. Обов'язковим є навчити дитину правильно розраховувати свої сили й час. Першим кроком можуть стати завдання з різних навчальних предметів з відсутніми даними. За допомогою таких завдань педагог навчає дітей певної системи «розумним запитуванням», побудови припущень. У 1–2-х класах перед педагогом стоїть задача навчити дітей таким «розумним запитуванням» створюючи проблемні ситуації. У 3–4-х класах ці ситуації стають невід'ємною частиною будь-якого уроку. Для школярів стає цінним саме запитування, пошук шляхів вирішення подібних завдань.

Поточну оцінку навчальних досягнень при безбальному оцінюванні можна фіксувати за допомогою особливих умовних оціночних шкал – «Чарівних лінієчок», які нагадують дитині вимірювальний прилад (цей інструмент самооцінки, запропонований Т. Дембо і С. Рубінштейном, широко використовується в психологічній діагностиці) або ж «Сходинок знань», «Веселки», «Світлофора» – які теж мають на меті визначити рівень засвоєння та володіння матеріалом за допомогою позначок [9, с. 28]. Під

час моніторингу оціночних шкал, на яких діти оцінюють себе, зазвичай буває декілька. Кожна з них вибирається та обговорюється в класі. Заздалегідь учитель разом з учнями мають визначити критерії оцінювання та що саме буде підлягати аналізу й оцінці. Часто школярі самостійно називають найбільш значущі для них аспекти даної роботи (наприклад: написання «не» з дієсловами, вживання апострофа та ін.) і зазначають передбачуваний рівень якості виконання кожного конкретного завдання. По закінченню роботи педагог ставить свою позначку або виставляє в таблицю оцінку, погоджуючись чи не погоджуючись з думкою учня, при цьому враховується учнівська самооцінка, його особисті можливості, індивідуальний ріст. Ні в якому разі не беруться до уваги фізіологічні особливості та вади дитини.

Діти, які беруть активну участь в обговореннях з пошуку варіантів вирішення різних завдань, оцінки правильності своїх дій, які визначають «розумні питання», висловлюють власні гіпотези, окремо оцінюються вчителем (не завжди оцінкою). Їх імена заносяться в спеціальний «Щоденник особистих досягнень», або класний «Щоденник успіхів». Крім того, класовод веде свій особистий «Щоденник учнів», «Журнал обліку» чи інше, у якому фіксує досягнення кожного школяра по різних критеріях, наприклад: активність, уміння ставити запитання, шукати шляхи вирішення, творчість, логічність суджень, наполегливість та ін., тут же, поруч з кожним критерієм, може ставити бал (не обов'язково за дванадцятибальною шкалою). Ці результати вчитель не оголошує, однак за допомогою кожного критерію й у комплексі створює загальну картину навчальних досягнень кожного школяра й класу в цілому, що кому вдається краще, над чим і з якою дитиною потрібно попрацювати додатково, кому можна давати завдання складніші й стимулювати до самостійної роботи.

Учителі початкової школи, які вже працюють за безбальною системою навчальних досягнень, відзначають, що в цих класах вищий рівень навчальної активності, діти прагнуть до контакту з учителем, не бояться висловлювати свою думку, нехай навіть і помилкову. При використанні безбального оцінювання спостерігається знижений рівень тривожності, зменшення проявів негативних емоцій, зростання творчої активності дітей. Тому на нашу думку, обов'язковою умовою при застосуванні педагогом безбального оцінювання є встановлення певного типу взаємин між учнем і вчителем. Такі взаємини характеризуються довірою й шанобливим ставленням між ними, що дають можливість передавати знання в безпосередньому спілкуванні; індивідуальний підхід до кожної дитини й уміння знайти в учня щось особливе, притаманне тільки йому, а також сприяння розвитку його здібностей, не сковуючи ініціативу; не розділяти учнів на «хороших» і «поганих», не боятися хвалити учнів за оцінки, однак пам'ятати, що зайва похвала може стати причиною ліні та байдужості до предметів, у яких учень має менший успіх.

Формування готовності вчителів до безбального оцінювання перед-

бачає їх теоретичну підготовку, вироблення потреб і мотивів використання безбального оцінювання, усвідомлення теоретичних засад, а також передбачає розуміння принципів, освоєння комплексу методів, форм безбального оцінювання та набуття практичного досвіду їх застосування.

Отже, ключовою умовою ефективного застосування безбального оцінювання навчальної діяльності молодших школярів є належний рівень готовності вчителя до означеного виду діяльності, розробка цілей, змісту, форм і методів такої підготовки та визначає мету нашої подальшої роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Воронцов А. Б. Практика развивающего обучения / А. Б. Воронцов. – Москва : Русская энциклопедия, 1998. – 360 с.
2. Ельконін Б. Д. Формування індивідуального навчального дії молодшого школяра / Б. Д. Ельконін, О. С. Островерх // «Завуч». – 2002. – С. 23–30.
3. Інструктивно-методичні матеріали щодо контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/39144/
4. Корнієнко С. В. Розв'язування психологічних задач як засіб становлення творчої активності майбутнього вчителя : дис. ... кандидата псих. наук : 19.00.01 / Корнієнко С. В. – Київ, 2008. – 172 с.
5. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. – Київ : Ірпінь, 2004. – 176 с.
6. Моделювання контрольних-оцінювальних систем у середній школі : монографія / П. І. Сікорський, О. О. Біляковська. – Львів : ФОП Корпан Б. І., 2010. – 178 с.
7. Про затвердження Критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти : Наказ МОНмолодьспорту № 329 від 13.04.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/18438/
8. Психология сознания [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.psychologos.ru/categories/view/psihologiya_soznaniya
9. Цукерман Г. А. Оцінений без позначки / Г. А. Цукерман та інші. – Москва-Рига : Эксперимент, 1999. – 99 с.
10. Чупахіна С. Підготовка педагога до оцінювання навчальних досягнень сучасних першокласників / С. Чупахіна // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. Вип. 330. Педагогіка та психологія. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 185–190.
11. Loreman T. Inclusive Education : A practical guide to supporting diversity in the classroom / Loreman T., Deppeler J., Harvey D. – Routledge Falmer, London and New York, 2005. – 145 p.